

Наблюденията на домакинските бюджети в България (1925 - 2010 година)

Д-р Богдан Богданов

През 2010 г. се навършват 85 години от провеждането на първата анкета върху семейните приходи и разходи на чиновническите и работническите домакинства в България. Тази статия се посвещава на тези първи стъпки направени от Главна дирекция на българската статистика през месец март 1925 г. при изследване и публикуване на данните за бюджетите на общо 1385 домакинства. С тази първа анкета се поставя началото на извадковите изследвания на домакинските бюджети в България. В този смисъл се посвещава и на статистиците работили за създаването, развитието и утвърждаването на това изследване в България¹.

Въведение

Идеята за изследване, описване и анализиране на процесите, протичащи в домакинството е възникнала в дълбока древност. Достатъчно е да се отбележи, че думата “икономика”, буквално преведена от старогръцки език, означава изкуство за водене на домашното стопанство.

Проследявайки проявлението на обективните икономически закони за развитие, от старо време до сега, може да се отбележи, че в съвременната икономика си взаимодействат четири стопански сектора – домакинства, бизнес сектор, държава и външно-търговски сектор. Те са свързани чрез три типа пазари – продуктови, финансови и пазари на факторите на производството.

Икономическият живот на домакинствата² оказва съществено влияние по отношение търсенето и предлагането на стоки и услуги. От една страна домакинствата са участници в съвкупното търсене, а от друга – създатели на брутният национален продукт. Именно това определя необходимостта домакинствата да бъдат разглеждани като социални единици, които играят съществена роля при създаването и реализирането на икономически отношения. Отделното домакинство само условно може да се разглежда като механичен сбор от отделни лица, но фактически то е най-малката устойчива и неделима клетка на обществения организъм. В него рефлексират всички икономически процеси и домакинството ги имитира в многократно умален мащаб. Тази постановка определя същността на домакинството като информационна единица и в същото време го налага като информационен източник за по-задълбочено изследване на проблемите на общественоекономическата действителност. Може да се конкретизира, че домакинството разглеждано като икономическа категория отразява отношения между лица в процеса на добиване, разпределение и потребление на материални блага от минало време до наши дни.

Годишите, през които са правени изследванията на домакинските бюджети (от 1925 г. до наши дни), могат условно да се включат в три периода³, както следва: изследвания

¹ Персонално посвещавам тази статия и на моя пръв учител в практиката и началник в Централно статистическо управление (ЦСУ) Мишо Цанов (1923 – 1981 г.) – началник на отдел „Наблюдение на домакинските бюджети” в периода 1960 – 1980 година.

² Статистическата теория и практика в момента е възприела следното определение за домакинство:

а) Общност от лица, които живеят в едно жилище или част от жилище, хранят се заедно и изразходват добитите средства т. е. имат общ бюджет, независимо от това дали имат роднински връзки помежду си

б) Едно лице, което живее самостоятелно, храни се отделно и има свой отделен бюджет;

³ Методологическите и организационни особености на изследванията през първите два периода на миналото столетие са засегнати подробно в публикацията “100 години българска държавна статистика (1881 - 1981)”

направени до 1944 г.; изследвания провеждани след Втората световна война - от 1951 г. до 1989 година; изследвания осъществени след 1989 година. Това обособяване на периодите е свързано преди всичко със значимите политически и икономически промени в обществото, които рефлектират осезателно върху живота на обикновените домакинства през годините.

Първият период е свързан с началото на развитието на индустрията в България и въпреки усилията в тази посока, до края на Втората световна война нашата страна си остава предимно аграрна страна с множество дребни селскостопански производители⁴.

Вторият период⁵ се характеризира преди всичко с премахването на частната собственост върху средствата за производство, развитие на силно централизирано планоно стопанство, ликвидиране на дребното земеделие и създаването на впечатляваща мащабна индустрия за малка страна като нашата. Сега, в началото на XXI век резултатите от икономическото състояние на страната показват, че направеното през годините не отговаря на нейните природни особености и характеристики на народонаселението. развитието ни остава назад, както от световните икономически стандарти, така и от глобалните насоки на развитие.

През третият период⁶ се постави началото на прехода на България към пазарна икономика. Новият тип отношения в обществото през последните 15 години започнаха да се формират от частната инициатива, предприемачеството и постепенното оттегляне на държавата от икономиката.

През всички изброени периоди от време социално-икономическите промени в страната постепенно промениха облика на обикновеното българско домакинство. Числата, получени от направените изследвания през годините дават достатъчна ясна представа за качествената промяна в бита на българските домакинства като цяло. Въпреки това, трябва да се отбележи, че **България измина пътя от цървулите и волската каруца до компютъра и Интернет под знака на бедна страна в сравнение с икономически развитите страни в**

(1984), Комитет по единна система за социална информация при Министерския съвет. Това дава възможност в настоящето изложение да се постави акцент преди всичко върху анализа на данните от изследванията на домакинските бюджети.

⁴ През този период са известни 6 проведени изследвания на семейните приходи и разходи, като първото е осъществено през март 1925 година с извадка от 1487 домакинства (в разработката са включени бюджетите на 1385 домакинства). Следващите изследвания са както следва:

- Второ наблюдение на домакинските бюджети е проведено през 1926 г. за три месеца: октомври – декември. Няма подробни данни за програмата на изследването и за модела на извадката.
- От 1 юни 1927 г. до 31 май 1928 г. се провежда **първото целогодишно наблюдение** на домакинските бюджети. Данни от това наблюдение са включени в настоящето изложение.
- От 1 март 1935 г. до 28 февруари 1936 г. се провежда първото целогодишно наблюдение на селските домакинства. Анкетирани са 1420 домакинства в 199 села от всички области на страната.
- От 1 юни 1938 г. до 31 май 1939 г. се провежда наблюдение на 227 чиновнически и 175 работнически домакинства само в пет града на страната: София, Пловдив, Варна, Русе и Плевен.
- През 1944 г. се провежда извадково статистическо изучаване на домакинските бюджети с ограничен брой домакинства. Резултатите от това изследване не са публикувани официално.

⁵ През този период е поставено началото на редовни ежегодни изследвания на домакинските бюджети, като извадките са били различни по обем: По конкретно **през 1951 г. се разработва методологията на бъдещите изследвания** и се правят пилотни наблюдения. През 1953 г. са наблюдавани 839 домакинства, а през следващите години извадките достигат до 2500 наблюдавани домакинства.

⁶ През този период броят на наблюдаваните домакинства варира в зависимост от финансовите възможности на Националната статистика. През по-голямата част от периода са наблюдавани ежегодно 3000 домакинства, като през отделни години извадките достигат до 6000 наблюдавани домакинства (1995 г. и 1996 г., а след това 2000 г. и 2001 г.). От 01. 02. 2002 г. обемът на извадката е 4200 домакинства, а от 01. 08. 2002 г. – 3000 домакинства. През 2010 г. се разработи нов дизайн на извадката, който предполага в рамките на годината да се наблюдават 3060 домакинства всяко тримесечие, разделени в три подизвадки. Всеки месец на тримесечието се наблюдават домакинствата от едната подизвадка с обем 1020 домакинства. В резултат на това всяко избрано домакинство ще участва в изследването 4 месеца за една година. По време на своето участие домакинствата попълват дневници за доходите и разходите, направени от техните членове през текущият месец. Също така попълват и ретроспективни въпросници за нерегулярните доходи и направени разходи за предходните два месеца, когато не участват пряко и фактически в изследването.

света⁷. На практика България прекрачи прага на новото хилядолетие с изостанала, неконкурентноспособна икономика и работна сила, която трудно може да се справи на този етап с предизвикателствата на глобализацията и информационното общество. Данните показват, че бедността се възпроизвежда непрекъснато, защото, както производителността на труда, така и доходите на голяма част от българските домакинства остават пословично ниски през изминалите години. Като цяло изследванията на домакинските бюджети показват висок дял на разходите за храна, както преди, така и сега, което е индикация за перманентно съществуваща бедност.

I. Наблюдения на домакинските бюджети до 1944 г.

През миналото столетие са известни 6 изследвания на домакинските бюджети⁸. Характерно за всички наблюдения през този период е, че извадките не са съобразени с принципите на стохастичния подбор, което означава, че те не могат да се приемат, като представителни за страната (1, стр. 130). Тази ситуация не позволява да се постигне и достатъчно коректна сравнимост на данните. Въпреки това, тази информация хвърля обилна светлина върху приходите, разходите и потреблението на българските домакинства през първата половина на столетието. Икономическата интерпретация на данните от изследванията може да се разглежда, като фрагмент от историята за бита и живота на българското население в миналото. Изводите и заключенията не претендират за високата аналитична и познавателна стойност, която обикновено притежават изчерпателните и представителни статистически изследвания. Основната цел на представените данни и коментара към тях е да се погледне от по-различен ъгъл към определени исторически моменти от развитието на България.

Първото изследване е проведено само за едни месец – март 1925 година⁹. В извадката с най голям дял са представени домакинствата на чиновници и служещи – 1243 домакинства, следват тези на работници – 82 домакинства и на занаятчии – 60 домакинства. Това изследване не включва домакинствата на селяни (2, стр. V). Данните за приходите (както и за потреблението и разходите) на домакинствата са представени максимално близо до автентичния вид на тяхното публикуване, като са подбрани обобщаващи таблици. За да се постигне малко по-голяма сравнимост, данните са представени “средно на консумативна единица¹⁰” (в цитираните публикации са представени данни - общо и по категории

⁷ Тази постановка се нуждае от известно пояснение. В нея се визира преди всичко относителната (сравнението с икономически напредналите страни в миналото и сега), а не абсолютната бедност. Това означава още, че в сравнение с миналото хората повече от всякога могат да си позволят да си купят повече стоки и услуги сега, но спрямо това, което биха пожелали да имат те са лишени от много неща. Това е така, защото с помощта на новите технологии се създават непрекъснато и скоростно изобилие от разнообразни и все по-нови блага за потребление, които са недостъпни за мнозинството от хората по света, включително и в нашата страна.

⁸ В изложението ще бъде направен опит да се анализират и коментират преди всичко данните само за някои от проведените наблюдения на домакинските бюджети през изминалото столетие. Изборът на тези наблюдения не е случаен. Целта е чрез данните за бюджетите на домакинствата в определени години да се открият характерните черти на една отминала епоха.

⁹ Домакински бюджети. Анкета върху семейните приходи и разходи на чиновнически, занаятчийски и работнически домакинства през март 1925 год. Книга II, (1928) Царство България – Главна дирекция на статистиката. Интересно е да се отбележи, че в Книга I и II са публикувани индивидуалните бюджети на всички наблюдавани домакинства през периода под номера от № 1 до № 1243.

¹⁰ За консумативна единица е прието лице от мъжки пол на 25 и повече години. Трябва да се отбележи, че по принцип всички данни за приходите и разходите на домакинствата, участващи в периодичните и нерегулярни извадкови наблюдения през периода 1925 – 1945 г. са представени в публикациите от тези години като средно на домакинство, средно на типово домакинство и средно на консумативна единица. Изследователите – статистици, подготвяйки публикацията за наблюдаваните бюджети на домакинствата през 1925 г., за да докажат максималната автентичност, прецизност и реалност на изследването са представили пълен списък на домакинствата, участващи в наблюдението. Списъкът съдържа кратко описание на броя на членовете, техния пол, възраст и професия на главата на домакинството. Не са посочени имена и адреси, в съответствие със спазване принципа за анонимност на респондентите – условие, което е задължително за всяко подобно

домакинства, като характеристиките са “средно на домакинство” и “средно на типова домакинство¹¹”).

Приходите на домакинствата по източници, както в абсолютен, така и в относителен размер показват, че мъжът е имал най-съществената роля при тяхното формиране. Жените са имали по-малък принос за цялостното формиране на приходите, тъй като те основно са изпълнявали функциите на домакини, отглеждащи своите деца през тези години. По данни от преброяванията средната численост на едно домакинство в началото на столетието е била през 1900 г. – 5.6 члена, а двадесет години по късно - през 1920 г. – 5.3 члена. Известно е, че през този период е налице, както висока раждаемост, така и висока смъртност. В състава на домакинствата са съжителствали няколко поколения, което създавало необходимост жената да бъде майка и домакиня.

Таблица 1

ПРИХОДИ НА ДОМАКИНСТВОТА ПРЕЗ МЕСЕЦ МАРТ 1925 г.

Приход от:	Приход на домакинствата живеещи в:			
	собствено жилище		жилище под наем	
	средно на консумативна единица – лева	относителен дял - %	средно на консумативна единица – лева	Относителен дял - %
Занятието на:				
Мъжа	778.79	74.03	918.17	73.00
Жената	79.08	7.52	173.47	13.79
Децата	67.87	6.45	55.17	4.39
Покрити имоти	53.49	5.08	17.20	1.37
Земи	33.25	3.16	28.12	2.24
Капитали	1.97	0.19	6.50	0.52
Допълнителна работа	37.57	3.57	59.06	4.69
Всичко приход	1,052.02	100.00	1,257.69	100.00

Източник: “Домакински бюджети. Царство България. София – 1928 г.” (стр. 162/164).

Данните показват, че най-нисък е доходът от “капитали”, което може да се обясни със слабото развитие на индустрията в България по това време. Приходите от “земя” са малки по обясними причини – в наблюдението не са включени селски домакинства. Приходите от “допълнителна работа” също не са високи, което показва и ниската степен на заетост на работната сила в страната.

изследване във всички времена. И нещо много важно – за всяко домакинство е посочен и броят на консумативните единици. Така например под № 285 в публикацията е записано “домакинство на чиновник в гр. Пловдив с членове от мъжки пол на 40, 16, 10 и 1 години и от женски пол – на 36, 15, 8 и 5 години”. Това домакинство е представено като 5.14 консумативни единици. Необходимостта от въвеждането на този измерител е продиктувана от обективните обстоятелства на реалния живот, които изследователите вземат в предвид, когато представят данните във вид коректен за анализ. По това време в България се поддържат традициите и обичайте на старото патриархално семейство от миналото. На практика преобладават домакинствата с голям брой членове. Съвсем обичайно е било съжителството на две, три поколения и други родственици, формиращи пълния състав на едно домакинство. По принцип този измерител отразява особеностите и ефекта от съвместното съжителство на многобройни и разнообразни по състав домакинства от онова време. С превръщането на членовете на домакинството в консумативни единици и използването им като числител за преизчисляване на приходите и разходите на домакинствата в средни величини (средни на консумативна единица) се отчитат паричните стойности на еднакво важни и необходими блага, използвани при съвместния живот на членовете от всяко домакинство. Това са средствата за отопление, осветление, вещи и предмети за обзавеждане и удобства, които се потребяват от всички членове на домакинството и нямат определено личен характер.

¹¹ За типова домакинство е прието такова, което се състои от мъж, жена и три деца, или от 4 консумативни единици.

Данните за разходите на наблюдаваните домакинства показват, както висок абсолютен размер, така и висок относителен дял на разходите за храна – 49.37%. Следващото, по важност, перо от разходите на домакинствата това са изразходваните средства за облекло и обувки (21.73% от всички разходи), а също и за гориво (7.02%). Очевидно домакинствата през тези години са имали доходи, покриващи първостепенни потребности. Само относителния дял на тези пера от бюджетите на наблюдаваните домакинства се равняват на 78.12%. Останалите 21.88% от разходите са включвали голям брой други потребности като осветление, мебели, кухненски прибори, лекуване, баня, почистване и пране, данъци, книги, вестници, списания, училищни такси и пособия и т.н. (Виж Приложение I – “Основни резултати от проведени наблюдения на домакинските бюджети през 1925 година”). Това показва колко незначителни средства са се отделяли за обзавеждане на дома, за образование, развлечения и литература. Консумираната храна от домакинствата също е в подчертано скромни количества, като преобладаващ на трапезата е хлябът (Виж Приложение I). Като цяло данните илюстрират бедния живот на обикновените български домакинства през 20-те години на миналия век.

От 1 юни 1927 г. до 31 май 1928 г. се провежда първото целогодишно наблюдение на домакинските бюджети – приходите и разходите на 173 чиновнически и 93 работнически домакинства в 12-те окръжни градове на страната (3, стр. 346 – 361). Програмата на това наблюдение е същата, както проведеното през 1925 година.

Таблица 2

СРЕДНОМЕСЕЧНИ ПРИХОДИ НА ДОМАКИНСТВОТА ЗА ПЕРИОДА
1 ЮНИ 1927 г. – 31 МАЙ 1928 г.

Приход от:	Приход на:			
	Чиновнически домакинства		Работнически домакинства	
	средно на консумативна единица – лева	относителен дял - %	средно на консумативна единица - лева	относителен дял - %
Занятието на:				
...Мъжа	1,131.9	62.2	829.7	71.9
Жената	66.3	3.6	55.9	4.8
Децата	58.9	3.2	42.4	3.7
др. Членове	21.3	1.2	15.2	1.3
Покрити имоти	100.7	5.5	15.9	1.4
Земи	42.4	2.3	4.2	0.4
Капитали	6.0	0.3	4.8	0.4
Пенсии	89.4	4.9	15.4	1.3
Други приходи	306.4	16.8	170.5	14.8
Всичко приход	1,823.3	100.0	1,154.0	100.0

Източник: “Статистически годишник на Българското Царство” София – 1931 г.” (стр. 346 - 349). Приходите са преизчислени от годишни в средномесечни.

Данните от това наблюдение отново показват определящата роля на мъжа при осигуряване издръжката на домакинството. Освен това се вижда, че чиновническите домакинства имат по-високи приходи от работническите. Поради различията в периодите на наблюдение, трудно могат да се направят сериозни изводи за динамиката на приходите през 1927/8 години. в сравнение с март 1925 година. Същото може да се каже и за разходите на домакинствата за двата периода на наблюдение.

Данните показват още, че както доходите, така и разходите на чиновническите домакинства са по-високи, отколкото на работническите. В същото време разходите за храна при работническите домакинства са драстично по-високи най-вече в относително измерение. Така например относителния дял за храна при домакинствата на чиновници е 39.5%, докато при работническите домакинства е 51.5% или с 12 процентни пункта по-висок. В сравнение с домакинствата на чиновниците работническите домакинства се ограничават по отношение

на облекло и обувки, горива, енергия, осветление, обзавеждане, лекуване, хигиена и други жизнено важни стоки и услуги за бита (Виж Приложение II).

Първото проучване на селските домакинства у нас се извършва от 1 март 1935 г. до 28 февруари 1936 година. В извадката са обхванати 199 села. Анкетирани са 1420 селски домакинства, от които са използвани и обработени бюджетите на 939. Средната численост на домакинство е 6.1 човека. Един любопитен документ на Министерството на земеделието и държавните имоти с гриф “строго поверително” съдържа анализа на данните от това проучване (4).

От данните се вижда, че общия разход на земеделското домакинство възлиза на 24,093 лв. (или средномесечно – 2,008 лв.). Този разход се разпределя по видове, както следва:

Таблица 3

ОБЩ РАЗХОД НА ЗЕМЕДЕЛСКО ДОМАКИНСТВО 1935/36 ГОДИНА

Разходи за:	Лева	%
Храна	16,489	68.43
Облекло	2,391	9.93
Обуща	1,048	4.35
Отопление	1,040	4.32
Лични нужди	890	3.69
Културни нужди	728	3.02
Лекуване	582	2.42
Покъщнина	440	1.83
Религиозни нужди	97	0.40
Поддържане на постройки	61	0.25

Данните показват, че най-голямо участие в общия разход на домакинствата има разхода за храна (68.43%), а след това за облекло и обуща. Най-нисък е разхода за поддържане на жилищни постройки. Следователно най-голямата грижа на земеделските стопани по онова време в борбата за съществуване е свързана с набавянето на необходимата храна и облекло. Основния източник за задоволяване на потребностите от продукти е собственото стопанство. Стойността на получаваните в стопанството продукти за задоволяване на собствени потребности възлиза на 69.7% от общия разход. Само 30.3% от разходите на домакинството отиват за доставка от пазара. Това означава, че нашето селско домакинство в миналото е имало затворен, натурален и самозадоволяващ се характер. Може да се допълни, че в тези години се наблюдава тенденция към нарастване приходите в натурално изражение на селските домакинства, което е резултат от раздробяване на поземлената собственост и намаляване на паричните приходи.

Данните показват също, че хлябът е основната храна на селското население. Той представлява 36.63% от общия разход за храна. След него се нареждат различни видове месо: говеждо, овче, птиче и свинско месо – 13.7%; мляко, сирене и други млечни произведения – 10.3%; плодове, дини, пъпеши, тикви и др. – 9.38%; зеленчуци и варива – 8.00%; бакалските стоки – 6.84%; яйца – само 2.00% от общия разход. Разходите за масло също са много малко – едва 1.00% и на мед – 0.25%. Разходите за спиртни напитки са 5.28% от разходите за храна, което може да се приеме за сравнително висок дял.

Калорийното съдържание на консумираната храна, според изследването, е изчислено на 3408 калории на ден за възрастен мъж. Това показва, че храната, която българският селянин консумирал е достатъчна по калоричното си съдържание за една средна физическа натовареност, но съвсем недостатъчна през сезоните на усилената полска работа. Очевидно основният източник на калории е бил хлябът – 72% от калоричната стойност на консумираната храна се е дължала на него. Може да се допълни, че като цяло, храната на българския селянин, според изследването, е твърде еднообразна.

Данните от изследването сочат, че втората по степен на важност грижа на земеделските стопани е осигуряването на облекло за членовете на домакинството.

Разходите за облекло и обувки възлизали на 14.28% от общия разход. При задоволяване на тези потребности селските домакинства купували от пазара необходимите материали - 63.5% от общия разход за облекло и обувки. Останалите 36.5% от разходите е стойността на материали, получавани от техните земеделски стопанства.

Изследването показва, че жилищните постройки на селското население по това време са доста нехигиенични, което се дължи на лошата техника на строеж и неподходящите материали от които се извършва строителството. Данните показват, че 60.8% от постройките са били от кирпич. Това се оказва и основната причина за малката трайност на жилищата – средно те издържали едва 54 години. Съответно сравнително малко домакинства са имали специално отделна стая за кухня – 43.56%. В кухните отсъствали необходимите удобства. Едва 11.5% от селските домакинства притежавали мивки с канали. Фурни за печене на хляб имали 53.42% от домакинствата. Снабдяването на домакинствата с вода ставало най-често от общоселски чешми или кладенци, които се намирили на големи разстояния от жилищата. Изводите от изследването показват, че снабдяването с вода от кладенците се осъществявало по най-примитивен начин, при което случаите на инфекциозни заболявания били доста често явление. Тази негативна картина се допълва и от далеч по-нехигиеничното състояние на тоалетните (клозетите), ползвани от селските домакинства. Данните сочат, че 17.37% от селските домакинства изобщо нямат клозети.

Средната стойност на покъщината представлявала 7.18% от капитала вложен в стопанството. В повечето домакинства хората спели на земята. Само 32% от домакинствата притежавали кухненски печки за готвене в пълния смисъл на думата. В повечето домакинства храненето се извършвало на земята, на софри и най-често от обща паница с дървени лъжици.

Разходите за културен и духовен живот на селското население са 7.11% от общите разходи. Най-често тези разходи се правели за образованието на децата. За други културни потребности обикновено средствата не достигали. Това показва и пиетета на българският селянин към образованието и неговият стремеж да изучи децата си.

II. Наблюдения на домакинските бюджети през периода 1951 – 1989 година

Счита се, че началото на изучаването на домакинските бюджети с прилагането на научни методи за избор на домакинствата е поставено у нас през 1951 г., като редовни изследвания се провеждат от 1953 година¹².

В зависимост от прилаганите методи за избор на домакинствата след Втората световна война изучаването на бюджетите на домакинствата се разделя на два периода. Първият период обхваща годините от 1953 до 1961 г., а вторият – от 1962 до момента.

През двата периода е прилаган методът на случайния подбор на домакинствата. Разликата се състои в това, че през първия период изборът на домакинствата е извършван на основата на отраслов принцип (гнездата, от които са селектирани домакинствата за наблюдение са предприятията на страната), при което не са обхващани всички категории домакинства – например тези на пенсионери. През втория период - на териториален принцип (гнездата са преброителни участъци, формирани по време на преброяванията на населението), като в извадката са представени всички категории домакинства. Това

¹² От 1953 г. до 1961 г. главен директор на статистиката, а след това и председател на Централно статистическо управление (ЦСУ) е известният наш учен академик Евгени Матеев. По спомени на уважавания мой по-възрастен колега и бивш директор на съществуващата тогава дирекция “Статистика на селското стопанство” Петър Динев (за съжаление вече покойник) на едно от работните съвещания пред ръководния състав на ЦСУ академик Матеев определя ролята, значението и важността на изследванията на домакинските бюджети, като казва: “В своята работа държавната статистика провежда два вида изследвания. Първият вид това са изследванията на домакинските бюджети, а вторият – на всичко останало”.

различие в техниката на подбор и обхвата на домакинствата се оказва основната причина за несъпоставимостта на получаваните данни от наблюденията през двата периода.

Формирането на типовете домакинства и техните бюджети през периода, непосредствено след Втората световна война, се осъществява под влияние на коренни социално-политическите промени в страната. През втората половина на 40-те години и през 50-те години на ХХ век стопанското развитие на България започва под знака на крупни реформи в икономиката - премахване на частната собственост и масова колективизация в селското стопанство. Тези събития ускоряват разпада на патриархалните български домакинства, съществуващи преди всичко в селата. Така например средната численост на едно домакинство през 50-те години е над 4 човека, след което постепенно намалява, като през 1965 г. е 3.60 души, през 1975 – 3.37 души и през 1985 г. намалява на 3.22 души, а през 1989 г. е вече 2.94 души. Общата тенденция в измененията на структурата на домакинствата според броя на членовете се характеризира с постепенно нарастване на относителния дял на едночленните и двучленни домакинства¹³.

През този период се наблюдават и публикуват данни за бюджетите на основните обществени групи: работници, служещи и кооперирани селяни¹⁴. Счита се, че те в съдружие изграждат социализма в страната.

Така например годишният общ доход на лице от домакинство през 1955 г. е 7 720 лв. (Виж Приложение III). Най-висок годишен доход получават домакинствата на кооперирани селяни – 13472 лв. Той е 3.4 пъти по-висок, отколкото при работническите домакинства (3921 лв. на лице) и повече от 3 пъти от този при домакинствата на служещи (4433 лв.). В тези години се наблюдават и домакинствата на еднолични селски стопани, където общият доход е сравнително най-нисък - 2778 лв. на лице. За всички наблюдавани домакинства основният източник на доходи е работната заплата и възнагражденията от ТКЗС. Делът на този източник в общия доход за всички домакинства е 58.4%, като между отделните категории домакинства се наблюдава съществена разлика: за работническите домакинства делът е 82.0%, за домакинствата на служещи – 86.6%, а за домакинствата на кооперирани селяни е най-нисък - 54.8%, но за сметка на това те имат най-висок доход от домашно стопанство – 26.9%. За сравнение - делът на този доход при домакинствата на работниците е 5.7%, а на служещите – едва 2.2%. Тези данни са отражение на протичащите процеси в обществото – постепенното ликвидиране на частната собственост и кооперирането на земеделската земя. Държавата в лицето на водещата Българската комунистическа партия (БКП) и нейния сателит - Българския земеделски народен съюз (БЗНС), постепенно завземат командните височини в икономиката на страната. **В тези години все още доходът на заетите в селското стопанство е забележимо висок.** България в този момент се намира в навечерието на следващата след това широкомащабна

¹³ През втората половина на ХХ век патриархалните семейства от миналото постепенно изчезват. Съществено намаляват разликите между брой лица и брой консумативни единици, формиращи едно домакинство. Например, ако разликите преди са се измервали в единици, постепенно през годините те стават десети и стотни от единицата. Тази особеност се отразява и на представянето на данните от регулярните наблюдения на домакинските бюджети след 1950 година. Доходите по източници и разходите по видове се представят като средни на домакинство и средни на лице, което по-лесно се възприема от обикновения потребител на информация, а също така по-разбираеми и ясни стават икономическите коментари на тези данни. Въпреки това продължават да се изчисляват измерителите среден брой консумативни единици за различни типове домакинства. По този начин се запазва възможността за преизчисляване на доходите и разходите като средни на консумативна единица, когато е необходимо, за да се постигне максимална коректност на анализа и изводите от провежданите изследвания. Следва да се допълни, че идеята за консумативните единици съвпада с начина, по който се разработват еквивалентните скали, използвани при изследване на бедността в България и други страни. Така например страните от Европейския съюз, както и страните – кандидатки използват в своите изследвания еквивалентната скала на Евростат, както следва: 1 – за главата на домакинството, 0.5 – за всеки следващ възрастен член и 0.3 – за дете под 14 години.

¹⁴ След 1989 г., когато започват политическите и икономически промени в страната, това деление на обществени групи загубва изцяло своето икономическо и социално значение и смисъл.

индустриализация. Или по друг начин казано преминаването ѝ от предимно аграрна страна към страна с развито промишлено производство.

В същото време общия разход на домакинствата на кооперирани селяни е най-нисък – 2713 лв. на лице, докато при домакинствата на работници е 3635 лв., а на служещи е 4160 лв. При всички категории домакинства разходите за храна в абсолютен и относителен размер доминират: за работническите домакинства дялът е 46.4%, за домакинствата на служещи – 43.5%, а за селските домакинства е най-висок – 53.1% (Виж Приложение III). Потреблението на основни хранителни продукти по отделните категории домакинства показва, че съществуват известни разлики, но като цяло **данните показват, че през 50-те години България е страна, в която населението е бедно и връзката между селото и града е особено добре изразена по отношение на трансфера на селскостопанска продукция.**

За целия период 1962 – 1989 г. общият доход в номинално изражение нараства средно на лице от 487 лв. на 2591 лв. или 5.3 пъти (Виж Приложение IV). При домакинствата на работници това нарастване е от 498 лв. на 2526 лв. или 5.1 пъти, за служещи от най-висока база – 603 лв. на 2619 лв. или 4.3 пъти и при домакинствата на кооперирани селяни от най-ниска база – 433 лв. на 2800 лв. или 6.5 пъти. Трудно може да се отговори на въпроса за реалното увеличение на доходите в този период от време, тъй като официална информация за инфлация не съществува. Както е известно изменението на цените към този период се контролира от „Главно управление на цените (ГУЦ)”. На практика тези изменения бяха фрагмент от регулативните механизми на разпределение и преразпределение на доходите, където стриктно се спазваше принципът на уравниловката при равни други условия.

Основния източник на доходи е работната заплата и трудовите възнаграждения от селскостопански организации. За периода се забелязва постепенно намаляване на нейния относителен дял в общия доход. За всички наблюдавани домакинства дялът на работната заплата от 65.3% през 1962 г. намалява на 55.9% през 1989 г. или намалението е с 9.4 процентни пункта. За отделните обществени групи изменението е както следва: за работническите домакинства дялът намалява от 70.9% на 57.0% или с 13.9 процентни пункта; за служещи от 75.5% на 62.7% или с 12.8 процентни пункта; за домакинствата заети в селското стопанство този дял намалява от 55.2% на 37.2% или с 18.0 процентни пункта¹⁵.

Данните от регулярното наблюдение на домакинските бюджети през този период показват как егалитарното общество постепенно изчерпва своя потенциал и възможности. През 1980 г. с Постановление на Министерския съвет се постави началото на нова система за самозадоволяване на населението със селскостопански продукти. Икономическите анализи от 70-те години показват недвусмислено, че в резултат на ускорената, стихийна, ресурсопоглъщаща и мащабна индустриализация започва разрушаването на съществуващия и необходим баланс между селскостопанско производство и промишленост¹⁶. Същевременно стана ясно, че страната ни безнадеждно изостава по

¹⁵ След 1982 г. като резултат от изграждането на нови форми на организация в селското стопанство (Аграрно промишлени комплекси (АПК) и Промислено аграрни комплекси (ПАК)) групата на кооперираните селяни се трансформира в селскостопански труженици.

¹⁶ Първите по-осезателни трусове в икономиката на страната се наблюдават непосредствено в годините преди и след 50-то постановление на ЦК на БКП и Министерския съвет от 10 ноември 1979 година. Този период съвпада и с въвеждане на нов метод на наблюдение на домакинските бюджети чрез ротационна извадка (въвежда се от 1 януари 1977 г.). Възприета е ротационна схема с четиримесечен престой на домакинствата, което позволява ежегодно през извадката да минават за наблюдение 7500 домакинства. Този модел на извадка, с течение на времето, се оказва недостатъчно гъвкав, за да отрази адекватно настъпващите промени в обществото. Въведения нов икономически механизъм и промяна в начина и размера на заплащането на определени групи от заетите в националното стопанство след 1981 г. не даваше вече възможност за получаване на достоверна годишна оценка за техните доходи (това обстоятелство се отразяваше особено отчетливо при разпределението на разходите на домакинствата по подоходни групи – получаваше се парадокс по отношение на оценките за разходите на домакинствата, които бяха по високи в границите на

отношение на новите технологии, губейки съревнованието с развитата пазарна икономика на западните страни. Опит за преодоляване на набиращите скорост икономически проблеми се потърси именно с предоставяне на разрешение за развитие на личните стопанства на населението в началото на 80-те години. Този опит не можеше да реши вече очертаващата се криза в националното стопанство, като цяло, но ограничи в известна степен спадът на реалните доходи. Тази ситуация може да се проследи накратко, като се има предвид, че относителният дял на доходите от личното стопанство през 1962 г. е 17.5%, достига най-ниското си ниво през 1980 г. – 11.7%, след което се повишава през 1984 г. на 16.1%, но отново намалява през 1989 г. на 14.7%. Доходът от личното стопанство е най-нисък за домакинствата на служещи и (през 1989 г. е 7.8% от общия им доход) и най-висок за домакинствата на селскостопански труженици (за същата година - 32.6%).

През периода 1962 – 1989 г. общият разход на лице от домакинство нараства в номинално изражение от 461 лв. на 2332 лв. (Виж Приложение V). През целия наблюдаван период най-съществената част от разходите на домакинствата са за храна. През 1962 г. дялът на този разход е 45.2%, през 1970 г. той се понижава на 40.6%, през 1980 г. нараства отново на 42.6%. Тази колеблива тенденция продължава и през следващите години. Така например през 1985 г. разходът за храна достига 40.9% от общите разходи, а през 1989 г. намалява на 38.1%. Това последно понижение в края на 80-те години може да се обясни със започващата стагнация на пазара (изчезването на много стоки от първа необходимост) и очакванията за криза в икономиката на страната. Както е известно вече, тези очаквания не само се оправдаха напълно, но и предизвикаха шок ефект сред населението на страната с впечатляващите мащаби на разграбване и разрушаване на съществуващата до момента, така наречена, обществена собственост върху средствата за производство.

Дялът на разходите за храна е един от най-синтетичните и красноречиви показатели за достигнатото жизнено равнище в една страна. Може да се отбележи, че през разглеждания период от време не се наблюдават съществени и значими разлики на разходите за храна между трите основни обществени групи - домакинствата на работници, служещи и селскостопански труженици. Така например в края на периода – през 1989 г. този дял за работническите домакинства е 39.0%, за домакинствата на служещи – 36.4% и за селскостопански труженици – 38.7%.

Друг съществен дял от разходите на домакинствата заемат средствата за облекло и обувки. През 1962 г. техният дял в общия разход е 13.9%, през 1965 г. – 13%, следва понижение и през 1980 година той достига 10.2%, а през 1989 г. – 9.9%. Подобни тенденции се забелязват и за различните обществени групи. Следва да се отбележи, че за домакинствата на работниците дялът на този разход в навечерието на промените достига 10.0%, за служещи – 10.7% и най-голямо е понижението за домакинствата на селскостопански труженици – 7.6%.

Същевременно забележима тенденция на повишение отбелязва дялът на разходите за пощенски и транспортни услуги и покупка на транспортни средства, както и този за данъци и такси. Така например, дялът на разходите за пощенски и транспортни услуги през 1962 г. е 2.4%, през 1975 г. е вече 6.9%, 1985 г. – 7.0% и през 1989 г. достига 7.3%. Очевидно нарастващите покупки на лични автомобили оказва своето влияние по отношение преструктурирането на разходите на домакинствата. Съответно, дялът на разходите на домакинствата за данъци и такси също показва тенденция към нарастване през посочените години, както следва: 3.9%; 6.7%; 7.1% и 6.9%.

подоходните групи). С други думи информацията, от която се изчисляваше величината на годишния доход за тези категории заети се оказва толкова по-оскъдна и недостатъчна, колкото по-малък бе престоят им в извадката. Проблемът нарастваше още по-осезателно при заетите в селското стопанство или изобщо тези, чийто труд имаше сезонен характер, тъй като същите получаваха възнагражденията си през лятото и есента, а през зимата и пролетта регистрираха основно потребителски разходи за издръжка на домакинствата.

Тези тенденции се забелязват и при домакинствата от различните обществени групи. Различията (доколкото ги има) не показват определени обществени закономерности, имащи икономическо значение. Това подчерта условното разделяне на обществото в групи по признаци, нямащи реален стопански смисъл. На практика се доказва действието на заложения в обществото принцип на егалитарност, на който се подчиняват всички прослойки на обществото от 1944 г. до 1990 г.

Нов опит за съживяване на икономиката беше предприет с Указ № 56 от 13. 01. 1989 година.¹⁷, с който на практика се постави началото на навлизане на частния сектор в националното стопанство. В резултат на това частният бизнес бързо овладява голяма част от държавния сектор, особено в сферите на търговията и услугите. Указът създаде условия за зараждане на нови форми на икономически взаимоотношения, трасиращи пътя към пазарна икономика. На практика началото и динамичното развитие в тази посока започва след либерализацията на цените през февруари 1991 година.

III. Наблюдения на домакинските бюджети след 1989 година

1. Доходи и разходи на домакинствата през периода 1990 – 1998 г.

След началото на мирния преход от тоталитарно към демократично общество (от началото на 90-те години) новият политически елит на страната пропагандира ключовите цели в развитието на България - осъществяване на структурни реформи в сферата на националното стопанство (постепенно трансформиране на държавната собственост в частна) и осигуряване на стабилен социален преход към пазарна икономика. Тези цели се оказаха трудно осъществими през изминалите години, тъй като бяха съпътствани от редица проблеми – широкомащабна черна икономика, високи равнища на инфлация, безработица, престъпност, разграбване на предприятията и доунищожаване и на без това икономически западащото селско стопанство.

Още от началото на прехода реалните доходи на населението драстично постепенно намаляват. Така например през 1999 г. спрямо началото на прехода реалните доходи спадат с 71.6%. Инфлацията е толкова голяма, че стопява изпреварващо номиналното увеличение на доходите, което е забележимо. Общият доход от 2591 лв. на лице през 1989 г. нараства на 1432320 лв. през 1998 г. или около 553 пъти и в крайна сметка българските домакинства обедняват. На практика, това нарастване на доходите на домакинствата се осъществи с обезценени пари, тъй като в този период от време наред с разграбването на обществената собственост се разрази и унищожителна хиперинфлация, която доведе икономиката на страната до колапс. Само през 1991 г. (след либерализацията на цените през месец февруари) - в рамките на една година реалните доходи намаляват с 38.8%. Делът на работната заплата в общия доход непрекъснато намалява – от 55.9% през 1989 г. на 40.1% през 1998 г. Този резултат се дължи на ежегодното съкращаване на работници и служители от закриващите се държавни предприятия в страната, особено в началото на 90-те години.

Таблица 4

ИНДЕКСИ НА РЕАЛНИТЕ ДОХОДИ НА ЛИЦЕ ОТ ДОМАКИНСТВО

Години	Години приети за база									
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1990	100.0									
1991	51.6	100.0								
1992	52.1	100.9	100.0							
1993	44.8	86.7	85.9	100.0						
1994	37.9	73.5	72.8	84.7	100.0					

¹⁷ С този указ започна да се стимулира частната инициатива под контрола на държавата. След 1990 г. указът непрекъснато търпи изменения до 1996 г.

1995	34.6	67.1	66.5	77.3	91.3	100.0			
1996	23.9	46.2	45.8	53.3	62.9	68.9	100.0		
1997	20.7	40.2	39.8	46.3	54.7	59.9	86.9	100.0	
1998	27.8	53.9	53.4	62.1	73.3	80.3	116.5	134.1	100.0
1999	28.4	55.1	54.6	63.5	75.0	82.1	119.1	137.0	102.2

100.0

Вторият по значение източник на доходи за домакинствата са социалните трансфери (пенсии, помощи и стипендии). За периода 1989 – 1998 г. те нарастват абсолютно от 549 лв. на 276789 лв. средно на лице или достига до впечатляващите 504 пъти увеличение. Обаче техният относителен дял в общия доход намалява от 21.2% на 19.3% за периода. **Тази тенденция към относително понижение на социалните плащания, обезценени от инфлационната спирала, засегна предимно милиони домакинства на пенсионери (и тези в състава на които има пенсионери). На практика в началото на 90-те години мнозинството от тях попада в съвкупността на бедното население на страната.**

По принцип следва да се отбележи, че населението на страната застарява и дялът на възрастното население нараства. При започналата стагнация в икономиката това обстоятелство увеличи риска повече хора от групите на възрастните безработни и на пенсионерите да изпаднат в бедност. Очевидно това постави на изпитание и съществуващия модел на осигурителна система в страната.

Съществен източник за формиране на дохода през същия период са приходите от домашно стопанство в пари и натура. През 1998 г. спрямо 1989 г. те нарастват от 380 лв. на 296355 лв. средно на лице или почти 780 пъти. Съответно относителният им дял в общия доход нараства от 14.7% на 20.7% или с 6.0 пункта. Данните недвусмислено показват, че работата в домашното стопанство се превръща в алтернатива за много домакинства, които по този начин се стремят да намалят негативния ефект на икономическия криза върху своите бюджети.

В прехода към пазарна икономика стана възможна появата и на други източници на доходи за домакинствата – от частен бизнес, рентиерство, притежание на акции, продажби на движимо и недвижимо имущество, застраховки и спестявания. Може да се отбележи, че тези източници на доход, като цяло, имаха сравнително малко значение при окончателното формиране на бюджетите на домакинствата в страната през тези начални години на преход към пазарна икономика.

През първата половина на 90-те години се забелязва релефно очертана тенденция към повишаване на диференциацията на домакинствата по доход. Така например степента на тази диференциация (разслояване), измерена чрез коефициента на Джини през 1989 г. е 0.22, а през 1995 г. нараства на 0.36, след което през 1998 г. достига 0.34. Може да се направи изводът, че тази тенденция е резултат, както от протичащите в обществото и икономиката обективно необходими процеси, характерни за прехода към пазарно стопанство, така и от не винаги позитивните и спекулативни форми на преразпределяне на доходи¹⁸. Този процес на подоходна диференциация беше придружаван със задълбочаваща се поляризация в обществото. През 1989 г. доходът на най-богатите 10% превишава около 7 пъти дохода на най-бедните 10% лица в домакинствата. През 1995 г. това съотношение е приблизително 12 пъти, а през 1998 г. достигна 9.3 пъти.

Данните показват също, че разходите на домакинствата и тяхната структура зависят от лимитиращата величина на разполагаемия доход. В условията на икономическа криза

¹⁸ Регулярно публикувани данни за диференциацията на домакинствата по доход в изданията на държавната статистика се осъществяват след 1989 г. Коефициентът на Джини се изчислява въз основа на данни от разпределението на лицата от домакинствата по доход в децилни групи и е нормиран в границите от 0 до 1. В годините преди 1989 г. коефициента на Джини се изчислява епизодично и преди всичко с научнообразователна цел. Данните показват, че през тези години той е в границите от 0.17 до 0.20. След 1990 г. коефициента на Джини рязко нараства и е в границите от 0.32 до 0.36.

домакинствата разпределят своите разходи приоритетно – на първо място за храна, жилище, вода и енергия за битови нужди, следват останалите разходи. Установяването на фактичката структура на разходите, съобразно съществуващите условия, не означава цялостно задоволяване на потребностите, дори когато абсолютната стойност и относителния дял на даден вид разход преобладава за отделното домакинство.

Като една от най-важните позиции в структурата се очертава относителният дял на разходите за храна. Данните показват, че той е най-висок през целия разглеждан период – през 1989 г. е 38.1%, през 1995 г. нараства на 46.3% и през 1998 г. достига 47.9% от общият разход. За икономически развитите страни този дял е в границите от 16 до 20% от общия разход. Независимо от обстоятелството, че разходите за храна в абсолютна и относителна стойност се повишават за периода, потреблението на основни хранителни продукти в натура забележимо намалява.

В същото време абсолютно и относително нарастват и разходите за жилище, електроенергия, вода и горива за битови нужди. Така например през 1989 г. делът на този разход е 7.4%, а през 1998 г. същият вече е 10.9%. С други думи само от тези две позиции в бюджетите на домакинствата се вижда, че в началото на периода те обхващат 45.5% от общият им разход, а в края същите нарастват на 58.8% или с 13.3 процентни пункта.

Може да се отбележи, че с въвеждането на валутен борд в средата на 1997 г. се постигна относителна финансова стабилност, но процесът на обедняване на населението остана неовладян. Погледнато в ретроспекция може да се каже, че изменението на реалните доходи през годините до 2004 г. (включително) не достига относително високото ниво на доходите от 1995 година. Това е годината преди най-големият срив в икономиката на страната, достигнал най-ниските си стойности през 1996 г. и продължил почти до средата на 1999 г., когато се осъществи деноминацията на българския лев.

Въпреки това в края на изминалото хилядолетие е налице е известен напредък в посока към овладяване на инфлационните процеси и създаването на условия за развитие на относително устойчив частен бизнес. **Постепенно държавата се оттегли от командните висоти в икономиката, а частният сектор увеличи своя дял в създавания брутният вътрешен продукт (БВП) на страната.** Тенденцията към номинално повишение на доходите на домакинствата продължи и през първите десет години на новото хилядолетие.

2. Доходи и разходи и потребление на домакинствата през 10-те години на новото хилядолетие

Трайната тенденция на повишение на доходите на домакинствата в номинално и реално изражение се наблюдава през последните 10 - 11 години. Известно изключение е налице през 2010 г. спрямо 2009 г. **В резултат на икономическата криза в страната през 2010 г. спрямо 2009 г. общият доход средно на лице от домакинство намалява от 3 693 лв. на 3 648 лв. или с 1.2%.** В сравнение с останалите години на разглеждания период от време равнището на доходите е по-високо. Така например спрямо 2008 г. общият доход средно на лице от домакинства през 2010 г. е по-висок с 4.2%, а спрямо 1999 г. с 2.4 пъти.

Реалните доходи на домакинствата също намаляват през 2010 г. спрямо предходните три години – 2007 г., 2008 г. и 2009 г. Например, реалните доходи на домакинствата през 2010 г. намаляват спрямо 2009 г. с 3.6%. През годините на новото хилядолетие най-висок е ръстът на реалните доходи през 2010 г. спрямо 2001 г. с 38.3%.

Таблица 5

ИНДЕКСИ НА РЕАЛНИТЕ ДОХОДИ НА ЛИЦЕ ОТ ДОМАКИНСТВО

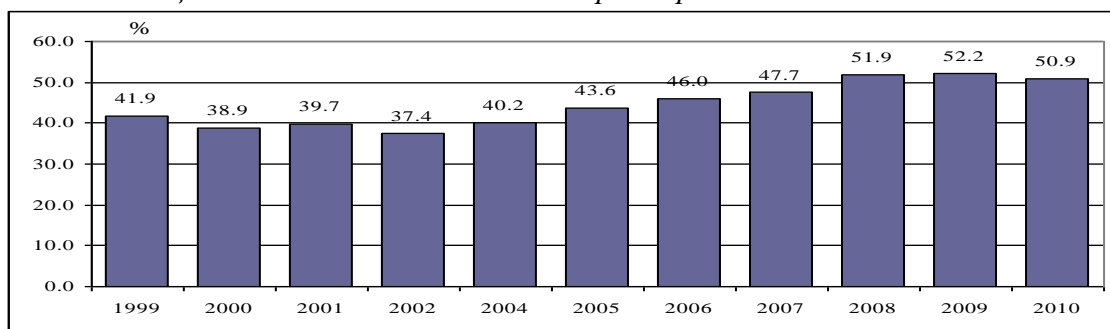
Години	Години, приети за база											
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	
1999	100.0											

2000	95.0	100.0									
2001	89.3	94.0	100.0								
2002	105.5	111.0	118.7	100.0							
2003	110.5	116.3	123.7	104.8	100.0						
2004	112.4	118.3	125.8	106.6	101.7	100.0					
2005	112.4	118.4	125.9	106.6	101.7	100.1	100.0				
2006	115.4	121.5	129.2	109.4	104.4	102.7	102.7	100.0			
2007	124.3	130.9	139.2	117.9	112.5	110.6	110.6	107.7	100.0		
2008	124.8	131.4	139.7	118.3	113.0	111.1	111.0	108.1	100.4	100.0	
2009	128.1	134.8	143.4	121.4	115.9	114.0	113.9	111.0	103.1	102.6	100.0
2010	123.5	130.0	138.3	117.1	111.8	109.9	109.9	107.0	99.3	99.0	96.4

През периода 1999 - 2010 г. се забелязват следните по-важни изменения по отношение на източниците на общия доход средно на лице от домакинство:

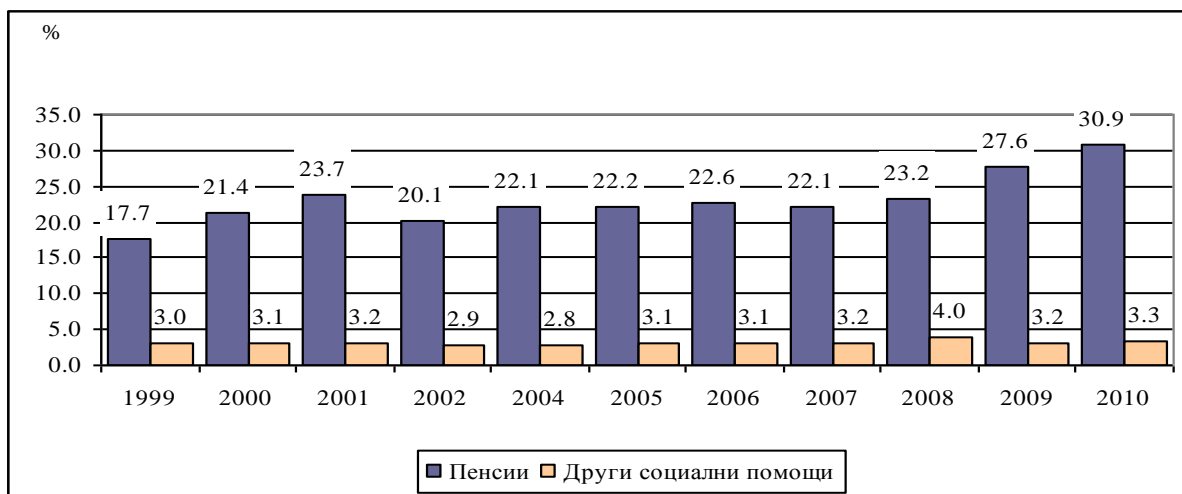
- Доходите от заплати в номинално изражение през последните 12 години в голяма степен следват измененията в общия доход на домакинствата. **През 2010 г. доходът от работна заплата е 1 857 лв. средно на лице и нараства спрямо 1999 г. приблизително 3 пъти, но намалява спрямо 2009 г с 3.7%.** Относителния дял на работната заплата в общия доход е 50.9%, а в началото на разглеждания период е 41.9%, или нараства с 9.0 процентни пункта, но спрямо 2009 г. намалява с 2.2 процентни пункта. Очевидно измененията през 2010 г. спрямо 2009 г. са под влияние на последиците от икономическата криза в страната.

Фиг.1 Относителен дял на дохода от работна заплата в общия доход на домакинствата през периода 1999 - 2010 година

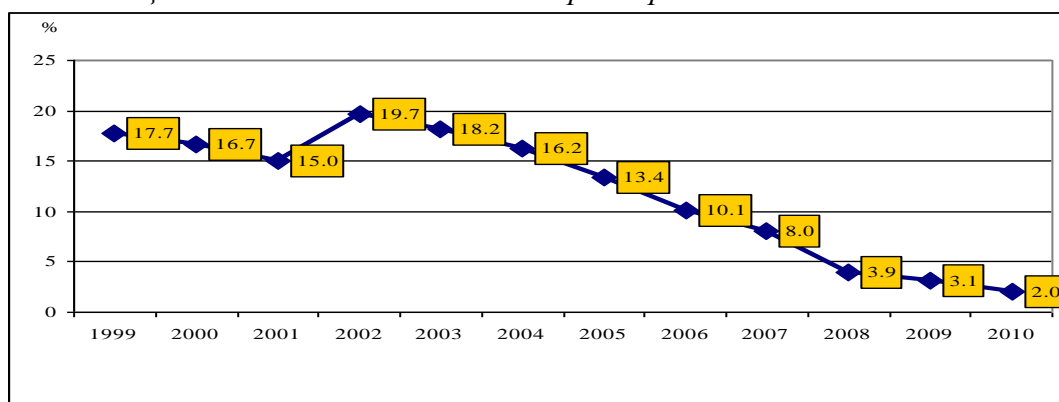
- През 2010 г. размерът на изплатените социални трансфери (обезщетения, пенсии, помощи и семейни добавки) нараства в номинално изражение спрямо 1999 г. 4 пъти, а относителният им дял в общия доход нараства с 13.5 процентни пункта. В тази позиция от доходите на домакинствата доминират пенсиите. През 1999 г. доходът от пенсии е 266 лв. и нараства в номинално изражение на 1 128 лв. средно на лице през 2010 г. или близо четири пъти. **През 2010 г. спрямо 2009 г. дохода от пенсии нараства също – в номинално изражение от 1 020 лв. на 1 128 лв. средно на лице от домакинства или с 10.6%, а в относителният им дял в общият доход нараства от 27.6% на 30.9% или с 3.3 процентни пункта.**

Фиг. 2 Относителен дял на дохода от пенсии и социални помощи в общия доход на домакинствата през периода 1999 – 2010 година

- Повече от три пъти и половина намаляват доходите от домашното стопанство през 2010 в сравнение с 1999 г. (от 265 лв. на 73 лв. средно на лице), а относителният им дял в общия доход намалява с 15.7 процентни пункта. Тази ситуация се дължи на множество фактори: интензивните миграции на населението от селата към градовете след 50-те години на миналия век; застаряването на населението; ликвидирането на ТКЗС-тата след 1990 г. и т. н. Очевидно е, че голяма част от домакинствата вече не разчитат на доходите от домашното стопанство, тъй като материалните и трудови разходи за производството на селскостопанска продукция са нараснали и са го превърнали в неефективно.

Фиг.3 Относителен дял на дохода от домашно стопанство в общия доход на домакинствата през периода 1999 – 2010 година

- Доходите извън работната заплата и от предприемачество нарастват в номинално изражение за последните 12 години. През периода 1999 – 2010 г. доходът от предприемачество средно на лице от домакинство нараства от 65 лв. на 174 лв. или 2.7 пъти. За същия период от време доходите извън работната заплата също нараства, но през последната година на разглеждания период достигат 82 лв. средно на лице – стойност по-ниска, отколкото в предходните години. Тези тенденции могат да се обяснят с особеностите на икономическата криза, която влияе по-негативно по отношение на доходите на заетите във фирмите и предприятията на страната, отколкото на тези, които работят като предприемачи или имат такава дейност.

Показателите за диференциацията и поляризацията на домакинствата по доход не показват ясно изразена тенденция на намаление или повишение през периода 1999 – 2010 година. Най-висока стойност на коефициента на Джини се наблюдава през 2002 г. – 0.34, след което се забелязва известно колебание. Следващата стойност през 2010 г. е 0.29.

Таблица 6

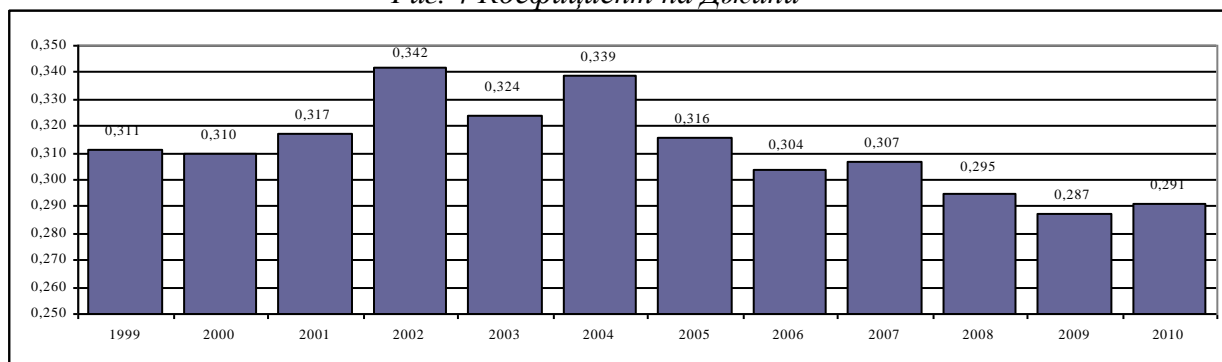
ОТНОСИТЕЛЕН ДЯЛ НА ДОХОДА НА ЛИЦАТА ПО ДЕЦИЛНИ ГРУПИ ОТ ОБЩИЯ ДОХОД НА ВСИЧКИ ДОМАКИНСТВА

(Проценти)

Децилна група	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
I	2.8	2.7	2.7	2.6	2.7	2.6	2.9	3.2	3.0	2.9	2.9	2.7
II	4.8	4.7	4.7	4.4	4.6	4.4	4.8	4.9	5.0	5.1	5.2	5.0
III	6.0	6.0	5.9	5.6	5.8	5.6	5.9	6.1	6.2	6.2	6.5	6.4
IV	7.0	7.0	7.0	6.5	6.8	6.6	6.9	7.0	7.1	7.2	7.4	7.4
V	8.0	8.0	8.0	7.5	7.8	7.7	7.9	8.0	8.0	8.2	8.3	8.3
VI	9.1	9.1	9.1	8.7	8.9	8.8	9.0	9.1	9.0	9.2	9.4	9.4
VII	10.4	10.5	10.4	10.1	10.3	10.1	10.3	10.3	10.2	10.7	10.6	10.7
VIII	12.1	12.2	12.2	12.1	12.2	11.9	12.0	12.0	11.8	12.1	12.2	12.3
IX	14.8	15.0	14.9	15.3	15.1	14.9	14.5	14.5	14.4	14.6	14.6	14.7
X	25.0	24.8	25.0	27.2	25.8	27.3	25.4	25.0	25.5	23.9	23.0	23.1

Известно е, че икономическата криза обикновено е катализатор на забогатяване и обедняване на определени слоеве от населението. Обикновено богатите стават по-богати, а бедните по-бедни. Това е времето на реструктуриране на доходите и разслояване на населението по доход, което е по-значимо и съществено в средната част на разпределението. В известна степен това се забелязва и чрез показателите за поляризация на населението по доход. Така например през 1999 г. доходът на най-богатите 10% превишава около 9 пъти дохода на най-бедните 10% лица в домакинствата. През 2005 г. това съотношение е приблизително 10 пъти, а през 2010 г. достига отново 9 пъти.

Фиг. 4 Коефициент на Джини

Може да се направи обобщаващият извод, че данните за първите 10 години на новото хилядолетие показват нарастване на диференциацията и поляризацията на населението по доход, макар и с наличието на известни колебания. Може да се очаква, че в следващите години ще се поддържа тенденция на висока диференциация и поляризация на населението по доход, което е нормално за една работеща пазарна икономика. Това означава, че диференциацията на населението по доход трябва да бъде в синхрон с разпределителните и преразпределителни процеси, т.е. размерът на получаваните доходи да бъде съобразно уменията и професионализма на работещите, което на практика означава и нарастване на производителността на труда.

По принцип, оптимални стойности, както за коефициента на Джини, така и за поляризацията на населението по доход е трудно да се определят, тъй като те зависят от степента на развитие на пазарната икономика и специфичните социално-икономически особености в отделните страни. Може да се отбележи, че в контекста на останалите показатели, характеризиращи развитието на икономиката като цяло, получените данни за диференциацията и поляризацията на населението по доход не могат да се тълкуват еднозначно. В същото време целенасоченото използване на тези показатели е добра основа за

промяна на основните икономически лостове, при което се създават условия за увеличаване на производителността на всички фактори и ресурси на производството.

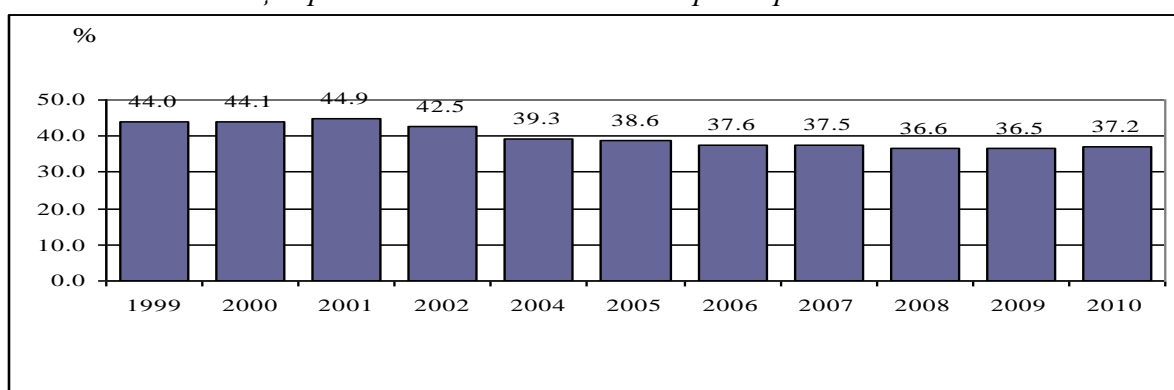
През периода 1999 – 2010 г. разходите на домакинствата следват тенденцията на динамичните промени в доходите.

Общият разход на домакинствата през 2010 г. за задоволяване на техните потребности в номинално изражение е 2.5 пъти по-голям в сравнение с 1999 г. и намалява с 1.7% спрямо 2009 година.

Относителният дял на потребителския разход от общите разходи на домакинствата няма съществени изменения за разглеждания период от време около - 86%.

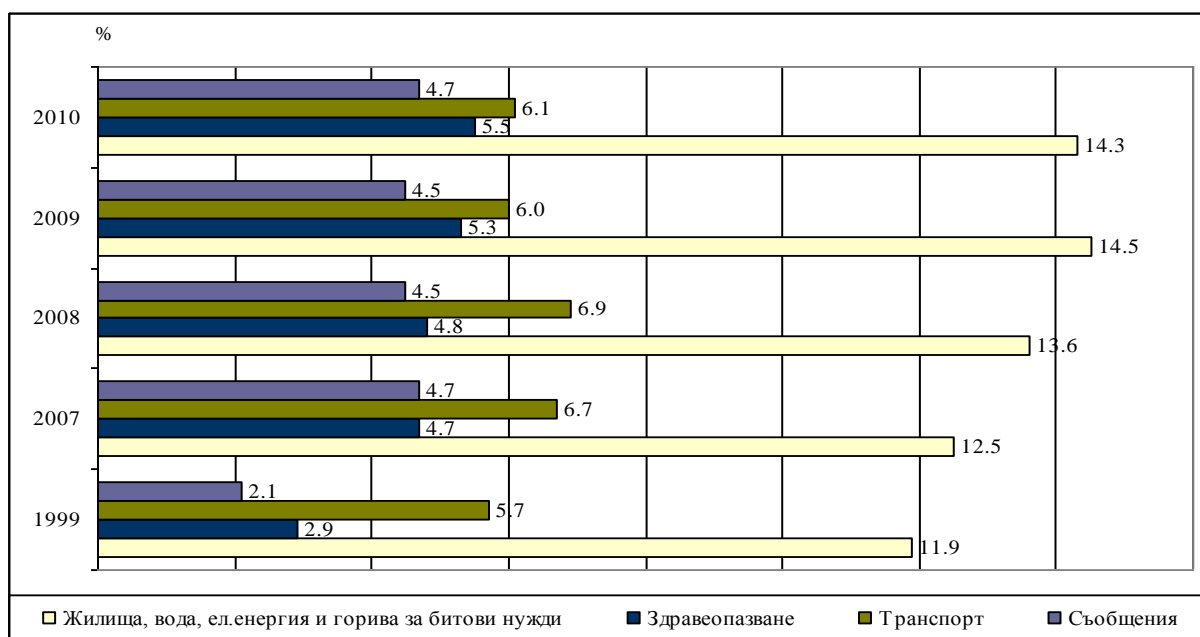
От 1999 г. до 2001 г. се наблюдава леко нарастване на относителния дял на разходите за храна в общия разход. През следващите години започва процес на постепенно понижаване на този дял и той достига най-ниската си стойност през 2009 г. - 36.5%, след което през 2010 г. нараства на 37.2%.

Фиг. 5 Относителен дял на разхода за храна и безалкохолни напитки в общия разход на домакинствата през периода 1999 - 2010 година

През анализирания период нараства делът на разходите за жилища, вода, електроенергия и горива от 11.9% през 1999 г. на 14.3 % през 2010 година. Разходите за здравеопазване се увеличават близо 5 пъти, а относителният им дял от общия разход нараства от 2.9% през 1999 г. на 5.5% през 2010 година. Подобна тенденция се забелязва и по-отношение на разходите за съобщения, където същите нарастват номинално и относително. Разходите за транспорт нарастват до 2008 г., а през 2009 г. намаляват с 26 лв. спрямо предходната година (от 225 лв. на 199 лв.), и почти се запазват през 2010 година.

Фиг.6 Относителен дял на видове разходи в общия разход на домакинствата по години

Относителният дял на разходите за жилищно обзавеждане за периода е в границите на 3% - 4%. Разходите за свободно време, култура и образование също са в границите от 3% до 4%. Разходите за алкохолни напитки и тютюневи изделия са по-високи – от 4% до 5%. Делът на разходите за облекло и обувки намалява за периода – от 5.2% през 1999 г. на 2.9% през 2010 г., което е най-ниската относителна стойност за наблюдавания период.

Статистическите данни свидетелстват за промени в структурата на потреблението на българските домакинства. **Продължава тенденцията за повишаване на консумацията на месо, риба и рибни продукти, плодове и зеленчуци.** През 2010 г. българинът е потребявал средно по 32 кг месо годишно в сравнение с 23.3 кг през 1999 г. и 20.9 кг през 2001 година. В групата на плодовете най-осезаема е увеличената консумация на южни (цитрусови плодове) от 6.8 кг през 1999 г. на 10.8 кг средно на лице през 2010 година. През разглеждания период с близо 10 кг се е увеличила консумацията на зеленчуци и през 2010 г. тя е 69.1 кг средно на лице.

Таблица 6

**ПОТРЕБЛЕНИЕ НА ОСНОВНИ ХРАНИТЕЛНИ ПРОДУКТИ, НАПИТКИ И ТЮТЮН
СРЕДНО НА ЛИЦЕ ОТ ДОМАКИНСТВО
(без обществено хранене)**

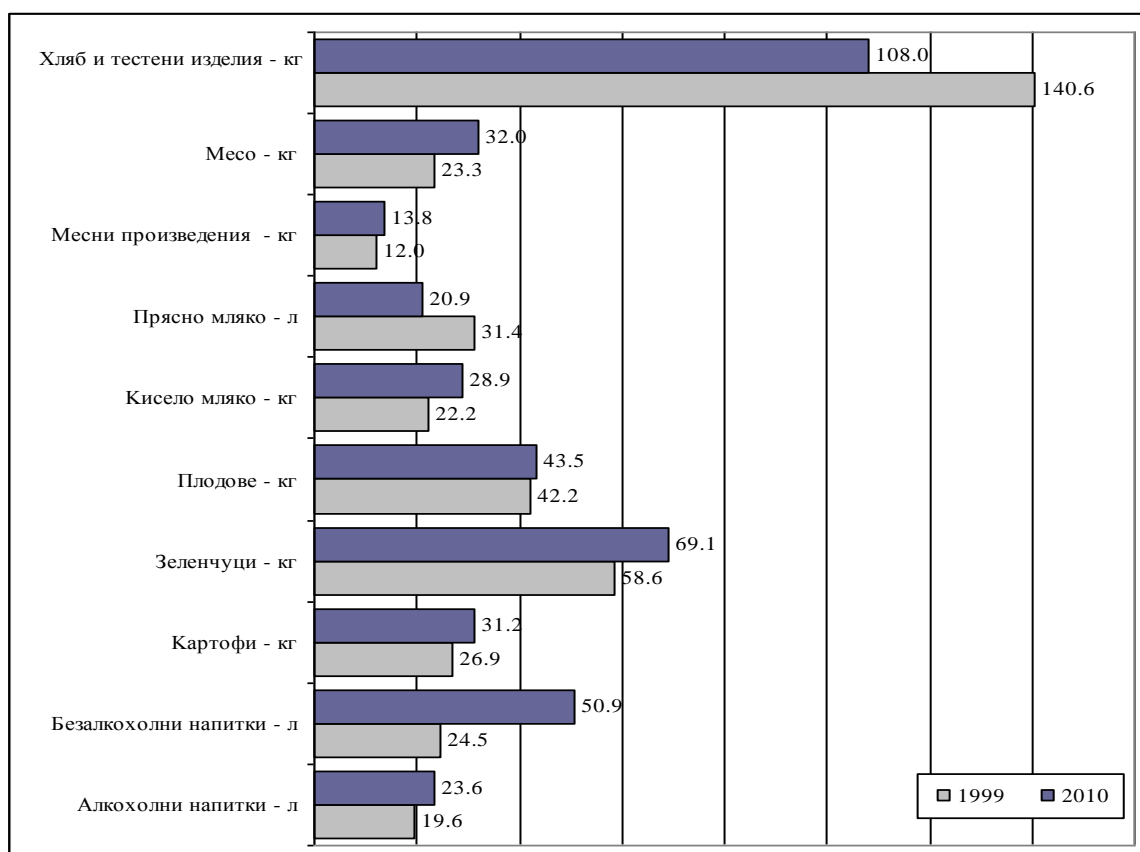
Продукти и напитки	1999	2004	2007	2008	2009	2010
Хляб и тестени изделия - кг	140.6	126.6	111.5	109.5	105.9	108.0
Месо - кг	23.3	24.2	27.4	28.3	30.7	32.0
Месни произведения - кг	12.0	12.7	14.8	15.0	14.3	13.8
Риба и рибни продукти - кг	3.3	4.3	4.3	4.6	4.8	5.3
Пряно мляко - л	31.4	24.0	19.6	19.1	19.9	20.9
Кисело мляко - кг	22.2	26.1	27.3	26.6	26.8	28.9
Сирене - кг	9.6	10.0	10.6	10.7	11.0	12.0
Кашкавал - кг	2.3	2.4	3.0	2.9	3.6	3.6
Яйца - бр.	133	134	128	127	131	137
Олио - л	12.2	12.6	12.9	12.7	13.2	14.1
Плодове - кг	42.2	36.8	38.8	39.9	44.3	43.5
Зеленчуци - кг	58.6	60.7	63.3	65.2	68.4	69.1
Зрял фасул - кг	3.9	4.2	3.9	3.9	3.9	4.9
Картофи - кг	26.9	28.8	27.4	27.2	27.9	31.2
Захар - кг	8.7	8.9	8.0	8.0	8.1	8.5

Захарни изделия - кг	1.3	1.3	1.4	1.4	1.4	1.4
Шоколадови изделия - кг	0.8	0.7	1.0	1.0	1.1	1.1
Безалкохолни напитки - л	24.5	36.0	56.7	55.2	52.2	50.9
Алкохолни напитки - л	19.6	22.6	24.8	24.9	25.5	23.6
Цигари - бр.	1000	931	854	860	778	591

От началото на наблюдавания период българските домакинства са намалили консумацията на хляб и хлебни изделия с близо 33 кг и през 2010 г. тя достига 108.0 кг средно на лице. Понижава се потреблението на цигари от 1000 бр. на лице през 1999 г. на 591 броя през 2010 година. В същото време се увеличава потреблението на алкохолни напитки до 2009 г., след което се понижава на 23.6 литра на лице от домакинство през 2010 година.

Трябва да се отбележи, че физиологичните норми на потребление¹⁹ се различават от фактическото потребление на домакинствата. Така например през 2010 г. фактическото потребление не достига физиологичните норми за определени основни хранителни продукти, формиращи рационалния и здравословен начин на хранене средно на лице от домакинство по отношение на: картофи – с 39.5%, яйца - с 23.9%, плодове - с 59.72%, зеленчуци - с 17.7%. Над физиологичните норми се наблюдава потребление при: месо – с 11.1%, олио – 2.9 пъти, месни произведения – 2.3 пъти, хляб и тестени изделия - с 11.1%. Направеното сравнение на данните е между физиологичните норми и фактическото потребление на домакинствата в дома, тъй като потреблението в ресторанти и закусвални е сравнително не голямо по обем.

Фиг. 7 Потребление на основни хранителни продукти средно на лице от домакинство през 1999 и 2010 година

¹⁹ Публикувани в Държавен вестник бр. 64 от 09. 08. 1994 година.

Покупателната способност на домакинствата за наблюдавания период от време (2010 г. спрямо 1999 г.) се повишава почти за всички основни хранителни продукти. Очертава се тенденция на съществено повишение на покупателната способност по отношение на свинско и птиче месо трайни колбаси, сирене и ябълки - около два пъти в сравнение с началото на разглеждания период. Сравнително по-малко е повишението при захарта и белия хляб. Останалите основни хранителни продукти имат също повишена покупателна способност, която заема средни стойности в сравнение с така изброените групи продукти.

Данните показват, че получаваните през наблюдавания период доходите, при равни други условия, способстват за увеличените възможности на българските домакинства да задоволяват своите потребности от консумация на основни хранителни продукти. Това може да се приеме за една положителна тенденция, която показва наличието на известен синхрон между доходи и пазар на хранителни продукти в страната към момента. В голяма степен това се дължи на големите вериги от магазини и промоциите на цените на хранителни стоки в тях, както и на голямото разнообразие на хранителни стоки на по-ниски цени на пазара изобщо.

В същото време следва да се отбележи, че покупателната способност през 2010 г. спрямо предходните години нараства с по-забавен темп в сравнение със случващото се през 2009 г. в това отношение.

Таблица 7

ПОКУПАТЕЛНА СПОСОБНОСТ НА ДОМАКИНСТВОТА, ИЗЧИСЛЕНА ЧРЕЗ ПАРИЧНИЯТ ДОХОД СРЕДНО НА ЛИЦЕ ²⁰

Хранителни продукти	1999	2004	2007	2008	2009	2010
Ориз - кг	1115	1746	1966	1538	1372	1518
Хляб бял - кг	2130	2208	2528	2513	2997	3103
Месо свинско - кг	266	304	392	421	457	492
Месо от птици- кг	413	524	710	757	820	894
Колбаси малотрайни - кг	384	464	628	679	650	653
Колбаси трайни - кг	152	221	292	316	309	313
Прясно мляко	2169	2546	2949	2879	2972	2901
Кисело мляко - кг	1340	1594	1803	1861	1959	1993
Сирене - кг	380	546	631	671	752	746
Кашкавал - кг	242	282	340	338	377	379
Яйца	9942	11456	14900	16038	16981	16990
Ябълки - кг	1158	1797	2161	2159	2764	2925
Домати - кг	1704	1746	1826	2307	2584	2230
Краставици - кг	1387	1540	1758	2187	2257	2149
Пипер- кг	2057	2014	2145	2201	2641	2530
Фасул зрял - кг	736	1118	1270	1178	1217	1307
Картофи - кг	2485	3160	3539	4432	4458	4516
Захар - кг	1591	2014	1716	2054	2286	2411

Таблица 8

ПОКУПАТЕЛНА СПОСОБНОСТ НА ДОМАКИНСТВОТА, ИЗЧИСЛЕНА ЧРЕЗ ПАРИЧНИЯТ ДОХОД СРЕДНО НА ЛИЦЕ ПРИ БАЗА 1999 = 100

Хранителни продукти	1999	2004	2007	2008	2009	2010
Ориз - кг	100	157	176	138	123	136
Хляб бял - кг	100	104	119	118	141	146

²⁰ Показва количеството от даден вид стока, което може да се купи с паричния доход средно на лице, ако същият се използва само за покупката на тази стока.

Месо свинско - кг	100	114	147	158	172	185
Месо от птици- кг	100	127	172	183	199	216
Колбаси малотрайни - кг	100	121	164	177	169	170
Колбаси трайни - кг	100	146	192	208	203	206
Прясно мляко	100	117	136	133	137	134
Кисело мляко - кг	100	119	135	139	146	149
Сирене - кг	100	144	166	177	198	196
Кашкавал - кг	100	117	140	140	156	157
Яйца	100	115	150	161	171	171
Ябълки - кг	100	155	187	186	239	253
Домати - кг	100	102	107	135	152	131
Краставици - кг	100	111	127	158	163	155
Пипер- кг	100	98	104	107	128	123
Фасул зрял - кг	100	152	173	160	165	178
Картофи - кг	100	127	142	178	179	182
Захар - кг	100	127	108	129	144	152

В момента данните от наблюдението на домакинските бюджети се използва за разработването на редица синтетични показатели, като:

- Показатели за бедност и определяне на официална линия на бедност²¹ за страната.
- Средна и пределна норма за консумация на домакинствата.
- Коефициенти на еластичност на цените и доходите.
- Коефициенти на корелация, определящи степента на зависимост между доходите и разходите на домакинствата.

Наред с това информацията за разходите на домакинствата се използва при определяне на теглата, за изчисляване на индекса на потребителските цени. Също така данни от наблюдението се използват за разработване на показатели в системата на националните сметки и енергийните баланси.

Бъдещите задачи на наблюдението на домакинските бюджети са свързани с разработване на методики²² за:

- Измерване богатството на българските домакинства.
- Измерване на инфлацията по типове домакинства.
- Измерване на абсолютната бедност.
- Измерване качеството на живот на българските домакинства.

Очевидно изследването на домакинските бюджети през следващите години ще се развива - както в методологичен, така и в организационен и технологичен аспект. Не е далече и времето, когато за наблюдението на бюджетите на българските домакинства ще се използва Интернет. Също така ще възникне и острата необходимост от формирането на експертни групи от статистици за анализ и екстрахиране на статистическата информация. По този начин по-точно и ясно ще изпъкне взаимозависимостта между информационните потоци, показатели и масиви от данни, формиращи информационните системи на националната статистика.

²¹ Методиката е обнародвана в Държавен вестник бр. 107 от 27. 12 2006 година.

²² Започват първите дискусии с експертите на Евростат за разработването и внедряването на тези методики в изследванията на домакинските бюджети, провеждани в страните членки на Европейския съюз.

Заклучение

В заключение може да се отбележи, че между отделните периоди съществуват съществени разлики, както в чисто исторически аспект, така и по отношение на методите използвани при наблюдението на домакинските бюджети – дизайн и обем на извадките, обхват на респондентите, понятиен апарат и организация за сводиране на данните. Тези обстоятелства не позволяват, както беше отбелязано вече, да се осъществят коректни сравнения. Независимо от това, данните от направените наблюдения сами за себе си позволяват да се добавят нови елементи на познание към социално-икономическите изследвания за България през изминалите години. По принцип, статистиката е наука, която се стреми да превърне социалните феномени в числа. Това става възможно, когато съществуват условия за изброяване, измерване и приложение на статистически методи за анализ на информацията. В контекста на тази постановка следва да се разглеждат и показателите от изследванията на домакинските бюджети през изминалите 85 години. Очевидно е, че през изминалите десетилетия условията на живот и бит на българските домакинства са се променяли непрекъснато под влияние на случващото се в обществото. От слабо развита икономиката на страната се превръща в развиваща се, покупателната способност на домакинствата расте, потреблението на хранителни продукти се измества от по-прости храни към по-рафинирани, в бита на домакинствата навлизат масово новите комуникационни технологии. Въпреки историческите обрати в развитието на България, последното десетилетие на XX век и началните години на XXI имат несъмнено и силно влияние върху посоката, която определя бъдещото развитие на страната – нарастване на диференциацията и поляризацията в обществото, характерни за обществата с развита пазарна икономика.

Използвана литература

1. “100 години българска държавна статистика (1881 - 1981)”, Комитет по единна система за социална информация при Министерския съвет.
2. “Домакински бюджети. Анкета върху семейните приходи и разходи на чиновнически, занаятчийски и работнически домакинства през март 1925 г.” (1928 г.) Книга II за Царството. Царство България – Главна дирекция на статистиката.
3. “Статистически годишник на Българското Царство” София – 1931 г.
4. Петгодишен земеделско-стопански план 1942 – 1946 г., част трета – “Бит”. Министерство на земеделието и държавните имоти. Строго поверително. Проект. София 1941 г.
5. Доходи, разходи и потребление на наблюдаваните домакинства (1962 - 1972). (1973). Централно статистическо управление.
6. Бюджети на домакинствата в НР България (1965 - 1975). (1977). Комитет по единна система за социална информация при Министерския съвет.
7. Бюджети на домакинствата в НР България (1965 - 1987). (1989). Централно статистическо управление.
8. Бюджети на домакинствата в Република България (1995). Национален статистически институт.
9. Бюджети на домакинствата в Република България (2003). Национален статистически институт
10. Бюджети на домакинствата в Република България (2009). Национален статистически институт

07. 09. 2011 г.

С о ф и я